

Centra pozornosti v teorii centeringu¹

Alena Poncarová

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK v Praze

<alena.poncarova@gmail.com>

Abstract:

Centers of attention in the Centering Theory

Centering theory is a text-linguistic approach that is not reflected enough in the Czech linguistics. Therefore I firstly introduce the methodological foundations of this theory (background, methodological basis, tools etc.), explain the motivation and classification of the Centers of Attention (forward-looking center, backward-looking center, preferred center) and define different types of Transitions derived from the transformation of Centers of Attention values assigned to the expressions representing the entity in the discourse (continue, retain, smooth- and rough-shift). Secondly, I highlight some problematic phenomena arising in the preliminary research of the application of the Centering approach on the authentic Czech language material from the Prague Dependency Treebank 3.0 such as the application of the Pronoun rule, Subject rule, the Backward-looking center restriction, issues related to the coreferential expressions within single utterance, complications connected with the covert pronouns. Finally, I try to show how the complications can be solved in practice (subsidiary criteria, parallel annotation of co-referential relations).

Klíčová slova / key words:

aktuální členění výpovědi, centra pozornosti, fokus, podmět, předmět, teorie centeringu, topik

Centering theory, centers of attention, focus, information structure, object, subject, topic

1. Teorie centeringu

Textová lingvistika má v české lingvistice zavedenou a dlouholetou pozici, stačí zmínit osobnosti jako František Daneš, Jan Firbas, Eva Hajičová, Petr Kaderka, Jan Kořenský, Ivana Kruijff-Korbyová, Petr Mareš, Vilém Mathesius, Bohumil Palek, Petr Sgall, Radek Šimík, František Trávníček nebo Jiří Weil.² Přesto stojí teorie centeringu jakožto jeden z možných textovělingvistických přístupů spíše na okraji zájmu, představuje v českém prostředí dosud nedostatečně reflektovanou perspektivu výstavby textu a navazování vztahů mezi entitami v něm obsaženými. Z literatury věnované textové výstavbě je centering zmiňován jen v několika pracích (např. Kruijff-Korbyová – Hajičová, 1997; Hajičová, 2012).

Teorie centeringu vznikla v 70. letech na půdě Spojených států amerických a vychází z předpokladu, že existují principy výstavby textu, které jsou přítomny

¹ Tento výstup vznikl v rámci projektu *Centering a čeština – syntaktická analýza* (číslo projektu 26910102) řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2014.

² Výčet v žádném případě neaspiruje na kompletnost, představuje pouze výběr. Z prací zmíněných badatelů: Weil (1887), Mathesius (1947/1939), Daneš (1968; 1974), Daneš, Hlavsa a Kořenský (1973), Firbas (1986; 1992), Hajičová (1999; 2003; 2012), Hajičová a Vrbová (1982), Hajičová, Partee a Sgall (1998), Hajičová a Sgall (2001), Kaderka (2001), Palek (1968), Sgall (1972; 1976), Sgall, Hajičová a Buráňová (1980), Šimík (2012) a Trávníček (1961).

v diskursu, jsou ukotveny v aktuální komunikační situaci, ve velké míře nejsou závislé na gramatice daného jazyka a vycházejí z perspektivy mluvčího. Základní ambicí této teorie je postihnout způsoby, jakými jsou v textu realizovány jednotlivé entity, jak jsou v textu zachyceny mimojazykové skutečnosti, jak je v textu odkazováno k mimojazykovým denotátům a jak se mění prostředky, jimiž jsou odkazy realizovány, při přechodu mezi bezprostředně sousedícími výpověďmi. Důležitou metodologickou specifikací je omezení pouze na modelování lokální koherence: „Centering je model [...], který zohledňuje vztah mezi aktuální pozorností, inferencí komplexnosti a formou referujícího výrazu“³ (Walker – Joshi – Prince, 1998, s. 1; překlad AP). Na základě analýz primárně anglických textů stanovuje teorie centeringu aparát, jímž je možné tyto textové vztahy postihnout, který se zaměřuje na popis různých typů struktury výstavby textu z hlediska aktuálně- a větněčlenského. Základním nástrojem, který centeringová teorie uplatňuje ve vztahu k datům, je klasifikace tzv. center pozornosti a způsobů tzv. přechodů mezi výpověďmi.

1.1 Centra pozornosti

Centra pozornosti jsou abstraktní hodnoty, přiřazované každé entitě, která je v textu realizována – ať už je explicitně povrchově vyjádřena, nebo je přítomna pouze implicitně, v hloubkové struktuře. Tyto abstraktní hodnoty vycházejí z klasifikace entit na základě jejich realizace v textu, kombinují aspekty aktuálněčlenské a větněčlenské.

Teorie centeringu vymezuje tři typy center pozornosti, tzv. preferred center (Cp), backward-looking center (Cb) a forward-looking center (Cf). Každé z nich je definováno na základě role, kterou hraje v (potenciálním) koreferenčním řetězci,⁴ tedy na základě klasifikace entity jako kontextově zapojené, respektive nezapojené (Mathesius, 1947/1939), nebo na základě úrovně, na níž v rámci hierarchie entit realizovaných ve výpovědi stojí (Hajičová, 2012).

Hodnota Cf je přiřazena všem entitám, které poskytují možnost založit řetězec pro další výpovědi, z toho vyplývá, že entity klasifikované jako Cf musí být ve výpovědi povrchově vyjádřeny: „Soubor PROGRESIVNÍCH CENTER pozornosti Cf reprezentuje entity, které jsou v textu zastoupeny v rámci výpovědi U_i v segmentu D“⁵ (Walker – Joshi – Prince, 1998, s. 2n; překlad AP).

Hodnota Cb, tedy kontextově zapojené centrum, postihuje entitu, která je již v diskursu zavedena: „RETROSPEKTIVNÍ CENTRUM $C_b(U_i, D)$ je speciálním typem Cf, které reprezentuje entitu diskursu, jíž se výpověď U_i nejvíce týká, tedy to, co bývá nazýváno ‚topik‘ [...]. Entita Cb propojuje aktuální výpověď s předchozím textem“⁶ (ibid.).

Centrum pozornosti Cp, tedy preferované centrum, představuje nejvýše postavenou entitu dané výpovědi, v podstatě jde vždy o entitu vystupující v roli podmětu, neboť ten je nejexponovanějším větným členem (Brennan – Friedman – Pollard, 1987).

³ Centering is a model of the conversants' center of attention in discourse that is concerned with the relationship of attentional state, inferential complexity, and the form of referring expressions.

⁴ Uvědomuji si, že kontextová (ne)zapojenost a koreference jsou dva koncepty, které nejsou plně totožné, nicméně pro účely této práce postačí pouze upozornění na tuto skutečnost.

⁵ The set of FORWARD-LOOKING CENTERS, $C_f(U_i, D)$, represents discourse entities evoked by an utterance U_i in a discourse segment D [...].

⁶ The BACKWARD-LOOKING CENTER, $C_b(U_i, D)$ is a special member of the Cf, which represents the discourse entity that the utterance U_i most centrally concerns, similar to what is elsewhere called the ‚topic‘ [...]. The Cb entity links the current utterance to the previous discourse.

PREFEROVANÉ CENTRUM pozornosti Cp zastupuje predikci centra pozornosti Cb pro následující výpověď. Někdy zastupuje centrum pozornosti Cp to, čeho se dosud text týkal, tedy centrum pozornosti Cb, nicméně to není podmínkou. Distinkce mezi perspektivou dosavadního textu prostřednictvím centra pozornosti Cb a strukturováním preferencí pro interpretaci textu následujícího prostřednictvím centra pozornosti Cp je klíčovým aspektem teorie centeringu⁷ (Walker – Joshi – Prince, 1998, s. 3; překlad AP).

Pro přehlednost uvádím základní charakteristiky jednotlivých hodnot center pozornosti v následující tabulce 1. Všem entitám ve výpovědi jsou nejprve přiřazeny hodnoty Cf, poté jsou ke konkrétním entitám přiřazovány další doplňkové hodnoty Cb a Cp, což ale neznamená, že by hodnoty Cb a Cp představovaly podružné typy center pozornosti, centra pozornosti Cp a Cb ukotvují výpověď do kontextu předchozího textu. Centra pozornosti Cf, kterým nejsou kategorie Cp a Cb přiřazeny, poskytují možnost pro další rozvoj textu.

	<i>kontextová zapojenost</i>	<i>hierarchie entit</i>	<i>omezení</i>
<i>preferred center Cp</i>	ano > ne ⁸	nejvýše postavená entita	podmět předmět ostatní větné členy
<i>backward-looking center Cb</i>	ano	-	maximálně jedno ve výpovědi
<i>forward-looking center Cf</i>	ne (ano) ⁹	-	povrchová realizace obligatorní

Tabulka 1: Typy center pozornosti.

Kromě takto definovaných základních vlastností jednotlivých typů center pozornosti stanovuje teorie centeringu i několik pravidel, nebo spíše doporučení, jimiž se přiřazování hodnot jednotlivým entitám řídí (Brennan – Friedman – Pollard, 1987; Grosz – Joshi – Weinstein, 1995; Walker – Joshi – Prince, 1998). Jde zejména o ZÁJMENNÉ PRAVIDLO (Pronoun rule), které říká, že pokud je entita při přechodu z předchozí výpovědi do výpovědi aktuální pronominalizována, stává se centrem pozornosti Cb. Centrem pozornosti Cb se také podle PODMĚTOVÉHO PRAVIDLA stává centrum pozornosti Cp předcházející výpovědi, tedy ve většině případů její podmět. Následující příklady představují aplikace zájmeného pravidla (příklad 1) a podmětového pravidla (příklad 2) v praxi.

(1) *Z téměř tří desítek smluv upravujících vztahy mezi oběma subjekty celního soustátí jsou okamžitě vypověditelné všechny...]* Až na jednu jedinou, tu_{Cb} hlavní [...].

(2) [*Informace*_{Cp} v tomto přehledu jsou bezplatnou službou podnikatelům.] [*PRO*]_{Cb} Vycházejí z ročních plánů výstavních organizací.

⁷ The PREFERRED CENTER represents a prediction about the Cb of the following utterance. Sometimes the Cp will be what the previous utterance was about, the Cb, but this is not necessarily the case. This distinction between looking back to the previous discourse with the Cb and projecting preferences for interpretation in subsequent discourse with the Cp is a key aspect of centering theory.

⁸ U všech 333 případů, u nichž je hodnota Cp v předanotaci klasifikována, je entita, kterou daný výraz zastupuje, zároveň kontextově zapojena. Ovšem není vyloučena situace, kdy podmětem bude kontextově nezapojený výraz.

⁹ Vzhledem k omezení počtu center pozornosti Cb ve výpovědi na jedno může nastávat i situace, kdy je kontextově zapojený výraz klasifikován jako centrum pozornosti Cf.

1.2 Přechody

Aby byl obraz teorie centeringu kompletní, uvedu ještě druhý základní pilíř centeringové teorie, kterým jsou tzv. přechody (Centering Transition States). Teorie centeringu stanovuje čtyři typy přechodů definované na základě (a) vztahu mezi C_b a C_p aktuální výpovědi, tj. mezi $C_b(U_i)$ ¹⁰ a $C_p(U_i)$, (b) vztahu mezi C_b aktuální výpovědi a C_b výpovědi bezprostředně předcházející, tj. mezi $C_b(U_i)$ a $C_b(U_{i-1})$.

	$C_b(U_i) = C_b(U_{i-1})$ $C_b(U_i) = ?$	$C_b(U_i) \neq C_b(U_{i-1})$
$C_b(U_i) = C_p(U_i)$	continue	smooth-shift
$C_b(U_i) \neq C_p(U_i)$	retain	rough-shift

Tabulka 2: Typy přechodů.¹¹

Tato dvě kritéria se překrývají, jsou na sobě do značné míry nezávislá, přestože jsou jednotlivé hodnoty center pozornosti úzce provázány, srovnajme například vztah mezi kontextovou zapojeností a funkcí podmětu (v neutrálním vyjádření).

Typy přechodů, které se vyznačují tím, že v aktuální výpovědi je centrum pozornosti C_b zároveň centrem pozornosti C_p , jsou označovány jako CONTINUE a SMOOTH-SHIFT,¹² typy přechodů, pro které tento vztah mezi C_b a C_p v aktuální výpovědi neplatí, jsou nazývány RETAIN a ROUGH-SHIFT.

Pro rozlišení typů přechodů v rámci takto vymezených dvojic poslouží druhé kritérium, tedy zda při přechodu mezi bezprostředně předcházející a aktuální výpovědí došlo ke změně C_b . Pro přechody typu CONTINUE a RETAIN je typické zachování centra pozornosti C_b přes hranici výpovědi, zatímco typy SMOOTH- a ROUGH-SHIFT se vyznačují tím, že centrum pozornosti v aktuální výpovědi není totožné s centrem pozornosti ve výpovědi bezprostředně předcházející.¹³

Důležitou součástí teorie centeringu je i predikce toho, které typy přechodů jsou neutrálnější, častější – hierarchie je stanovena od nejčastějšího typu přechodu CONTINUE, přes typy přechodů RETAIN a SMOOTH-SHIFT až k nejméně častému typu přechodu ROUGH-SHIFT. Tato hierarchie kopíruje rostoucí kognitivní úsilí, které musí čtenář při recepci textu využívajícího různé typy přechodů vynaložit, aby dosáhl porozumění.

2. Centering a čeština

Již z takto jednoduchého přehledu základních principů teorie centeringu je patrné, že přiřazování hodnot center pozornosti entitám ve výpovědi má několik zásadních problematických bodů, které je nutné vyřešit, aby bylo možné aplikovat tento přístup na autentický jazykový materiál. Hlavním zdrojem komplikací je fakt, že centeringová

¹⁰ U_i = aktuální výpověď, U_{i-1} = bezprostředně předcházející výpověď

¹¹ Walker – Joshi – Prince (1998, s. 5).

¹² Termíny označující typy přechodů jsou považovány za všeobecně srozumitelné (zejména proto, že literatura týkající se tématu je psána anglicky), nicméně je lze přeložit takto: continue = pokračování, retain = ponechání, smooth-shift = hladký posun, rough-shift = hrubý posun.

¹³ Předmětem tohoto příspěvku primárně nejsou typy přechodů v teorii cateringu (pro příklady viz Brennan – Friedman – Pollard, 1987; Grosz – Weinstein – Joshi, 1995; Walker – Joshi – Prince, 1998 apod.).

teorie je založena výhradně na angličtině, aplikace na typologicky odlišný jazyk tedy přináší problémy související zejména s odlišnými principy výstavby textu. Oproti centeringové teorii například Daneš (1968 a jinde) predikuje, že nejčastějším typem výstavby textu v češtině je tematická posloupnost nazývaná tematizace rématu, tedy že průběžné téma, které bychom mohli zjednodušeně připodobnit k centeringovému typu přechodu continue, není v češtině dominantním principem. Tomuto tématu jsem se podrobně věnovala ve své diplomové práci (Poncarová, 2013).

Navzájem odlišná hodnocení některých jevů v rámci české a anglické¹⁴ tradice vycházejí z odlišných perspektiv, které jsou při zkoumání jazykového materiálu uplatňovány. V češtině je zkoumání aktuálního členění úzce spjato s principy kontextové zapojenosti (např. Mathesius, 1947/1939) a výpovědní dynamičnosti (např. Firbas, 1986; 1992), a to bez omezení počtu entit, které jsou jako kontextově (ne)zapojené, respektive nejvíce/nejméně dynamické. Oproti tomu teorie centeringu pracuje s omezením počtu určitého typu center pozornosti ve výpovědi (Walker – Joshi – Prince, 1998).

Nezdá se, že by jazykový materiál sám o sobě byl natolik odlišný (z hlediska aktuálněčlenského a větněčlenského), aby nebylo možné centeringové postupy aplikovat na češtinu, přestože mezi češtinou a angličtinou jsou na tomto poli patrné zásadní rozdíly, například volný vs. pevný slovosled, (ne)jednoznačná větněčlenská platnost apod.¹⁵ Problematickými jsou spíše přizpůsobení a kombinace metodologických přístupů české a anglické tradice, které jsou v některých bodech velice rozdílné – jako klíčové se jeví centrum pozornosti Cb, tedy problematika kontextové zapojenosti.

2.1 Anotace jazykového materiálu na základě centeringu

Pro základní představu o problematických místech aplikace centeringové teorie v češtině bylo automaticky předanotováno prvních 30 syntaktických stromů v PDT 3.0, celkem jde o 4 660 jmenných vyjádření, jimž byly na základě výše uvedených pravidel přiřazeny hodnoty center pozornosti Cp, Cf a Cb.

Anotace probíhala na dvou paralelních rovinách: prvním kritériem je větněčlenská funkce, která je klíčová pro přiřazení hodnoty centra pozornosti Cp. Jako Cp byly označovány takové entity, které plní ve výpovědích funkci podmětu. Druhým kritériem, které je použito jako vstupní informace pro anotaci, je atribut t_{fa}, tedy informace o aktuálněčlenském uspořádání výpovědi zachycená na tektogramatické rovině. Těm uzlům, které mají hodnoty t_{fa} = t nebo t_{fa} = c, tedy kontextově zapojeným, byla automaticky přiřazena hodnota centra pozornosti Cb, takovým uzlům, které vykazují hodnoty t_{fa} = f, tedy kontextově nezapojeným, byla přiřazena hodnota centra pozornosti Cf.

Doplňkový kritériem je anotace koreference: pokud je na uzel odkazováno z jiného uzlu, ať už se jedná o koreferenci gramatickou, nebo textovou, i v případě, kdy koreferenční vztah míří z/do dogenerovaných uzlů, je takovému uzlu přiřazena hodnota centra pozornosti Cb. Z anotace jsou z různých důvodů, většinou proto, že nejsou v rámci PDT data potřebná pro předanotaci dostupná, vyloučeny některé typy

¹⁴ Takto zjednodušeně označuji lingvistickou tradici založenou primárně na anglickém jazykovém materiálu zastoupenou teorií centeringu.

¹⁵ Větněčlenská platnost je v angličtině úzce propojena se slovosledem, neboť v angličtině platí neutrální pořádek větních členů SVO, zatímco v češtině, vzhledem k volnému slovosledu, není možné slovosledné kritérium aplikovat, větněčlenská platnost je signalizována prostřednictvím morfolo-
gických charakteristik.

uzlů, např. generované uzly, které nemají na analytické rovině přiřazeny morfologické značky.

Takovouto metodou je ke všem uzlům zastupujícím ohebné jmenné slovní druhy přiřazena minimálně jedna hodnota centra pozornosti. Některým uzlům je ale přiřazeno hodnot větší množství, neboť se kritéria jejich přiřazování překrývají. Například uzel zastupující substantivum *automobilka* v příkladu (3) vykazuje tři hodnoty center pozornosti, respektive dvě rozdílné hodnoty motivované třemi různými kritérii: na základě větněčlenské platnosti podmětu je mu přiřazena hodnota Cp, na základě atributu tfa zachycujícího aktuální členění je mu přiřazena hodnota centra pozornosti Cb (atribut tfa = c) a zároveň je tento uzel součástí koreferenčního řetězce, takže je mu i na základě tohoto kritéria přiřazena hodnota centra pozornosti Cb.

(3) *Stuttgartská automobilka Porsche přesune letos výrobu ze svého závodu v Salcburku do Českého Krumlova.*

Takovouto „trojitou“ anotaci vykazuje v mém materiálu minimum případů (41 z 4.660) a v žádném z nich nenastane situace, kdy by hodnoty center pozornosti přiřazené na základě různých kritérií byly v rozporu. Hodnota přiřazená na základě větněčlenské platnosti je do značné míry na ostatních kritériích nezávislá, zatímco kritéria aktuálněčlenské a koreferenční jsou navzájem provázána a hodnoty přiřazované na jejich základě by neměly být v rozporu.¹⁶

2.2 Problematické aspekty centeringové klasifikace

Konečný počet všech center pozornosti je závislý na počtu entit, které jsou v rámci diskursu, potažmo v rámci výpovědi, realizovány (povrchově i hloubkově), a není nijak omezen. Existuje však striktní omezení počtu shodných hodnot center pozornosti v jedné výpovědi na jedno, které se týká jednak hodnoty Cp, pro kterou je toto omezení naprosto jednoznačně zdůvodnitelné (pokud má jít o nejvýše postavenou entitu dané výpovědi, je jen logické, že nejvýše postavenou může být pouze jedna), jednak hodnoty Cb, u které je toto omezení dáno spíše metodologicky: „Protože Grosz – Joshi – Weinstein (1986) ani (1995) se nevěnují ustanovení centra [pozornosti Cb], empirické a aplikované studie založené na teorii centeringu přistupovaly k tomuto omezení tak, jako by určovalo, že není možné mít více Cb ve výpovědi, ovšem zároveň připouštělo možnost, že výpověď žádné Cb nemá [...]“¹⁷ (Walker – Joshi – Prince, 1998, s. 3; překlad AP).

¹⁶ Kritérium aktuálního členění (atribut tfa) a kritérium koreference (atribut coref) by měly vykazovat navzájem kompatibilní hodnoty na základě předpokladu, že koreferenčně zapojené uzly jsou zároveň (v neutrálním uspořádání) kontextově zapojené. Tento předpoklad je založen na mathesiovském rozlišení toho, o čem se mluví, a toho, co se o tom říká (Mathesius, 1947/1939, s. 234), bez ohledu na to, jaké množství entit je v té které kategorii začleněno. Tento přístup je diametrálně odlišný od centeringové teorie, která připouští v rámci výpovědi pouze jedno centrum pozornosti Cb (zjednodušeně řečeno kontextově zapojený uzel), tudíž jsou všechny uzly zastupující prvky klasifikované v české tradici jako kontextově zapojené kromě jednoho klasifikovány jako centra pozornosti Cf, takže formálně vykazují navzájem protikladné hodnoty. V takovýchto případech jsou hodnoty center pozornosti přiřazované v české (Cb, pokud bychom uplatnili systém *kontextově zapojený = Cb*) a anglické (Cf) tradici ve formálním protikladu.

¹⁷ Because GJW86 and GJW 95 do not discuss center instantiation, empirical and applied work on centering has treated this constraints as stating that there is not more than one Cb, thus allowing the possibility that an utterance has no Cb [...].

(4) *Vedle dosavadních programů jsou to nové programy Speciál a Záruka.*

Příklad (4) dokládá problematiku určení pouze jednoho centra pozornosti Cb ve výpovědi. Mimojazyková entita zastoupená substantivem *programy* se ve výpovědi vyskytuje dvakrát, v příslušných tvarech genitivu (*programů*) a nominativu (*programy*) plurálu. Vzhledem k tomu, že a) oba výskyty tohoto substantiva jsou součástí topikové části výpovědi, b) z žádného a do žádného z uzlů, které představují jejich realizace v textu, nejsou vedeny koreferenční vazby, c) jsou oba realizovány plnou formou, tj. nepronominalizovány a d) že oba jsou realizací totožné mimojazykové entity, která byla v bezprostředně předcházející výpovědi *Na rok 1994 bylo schváleno celkem 10 programů*, klasifikována jako nejvýše postavené centrum pozornosti v důsledku svého postavení ve funkci podmětu,¹⁸ neexistují v teorii centeringu žádná, ať už formální, nebo obsahová, kritéria, která by určila, která z realizací má být označena jako centrum pozornosti Cb. Tato chybějící kritéria ale v podstatě nejsou nedostatkem centeringové teorie, neboť ta nepracuje s formální stránkou klasifikace, tj. není pro ni podstatné, zda je za Cb označena první realizace substantiva *programy* ve výpovědi, nebo realizace druhá. Podstatné je, že tato entita je jako celek označena jako centrum pozornosti Cb. Nicméně podle mého názoru je takováto klasifikace nedostačující, neboť dvě konkrétní realizace substantiva ve výpovědi zastupují každá jinou větněčlenskou funkci a v důsledku toho může v zásadě arbitrární volba, zda klasifikovat entitu kromě centra pozornosti Cb zároveň jako centrum pozornosti Cp, ovlivnit klasifikaci způsobu výstavby celého textu, neboť jednotlivé přechody mezi výpověďmi (tabulka 2) jsou klasifikovány mimo jiné na základě vztahů mezi Cp a Cb v aktuální výpovědi. Pokud bychom v tomto případě entitě zastoupené substantivem *program* v příslušných tvarech přiřkli kromě hodnoty centra pozornosti Cb i hodnotu Cp, jak by to bylo adekvátní vzhledem ke druhé realizaci této entity ve výpovědi ve funkci podmětu (*jsou to nové programy*),¹⁹ musely by přechody předcházející i následující tuto výpověď být klasifikovány buď jako continue, nebo jako smooth-shift v závislosti na tom, jestli by v nich zůstávalo zachováno původní centrum pozornosti Cb. Pokud bychom ovšem této entitě hodnotu centra pozornosti Cp neudělili kvůli nesplnění podmínky nejvyššího postavení v rámci hierarchie entit vycházejíce z první realizace substantiva *program* ve výpovědi (*vedle dosavadních programů*), musely by příslušné typy přechodů spadat do kategorie retain a rough-shift. Odlišná struktura anotace tedy významně ovlivní anotaci typů přechodů mezi výpověďmi a v důsledku může zcela zkreslit závěry výzkumu.

Další příklad osvětlí problematiku spojenou se zájmeným pravidlem, které stanovuje, že entita, která je při přechodu mezi výpověďmi pronominalizována, se stává ve druhé výpovědi centrem pozornosti Cb:

(5) [*Terry odsud odešel o hodně dřív, než jsem nastoupil, ale buďte ujištěn, že všichni, kdo jsme tu noví, víme, o koho jde.*] *Náš* nynější ředitel ho kdysi učil. *On nás* také upozornil, když Terry otiskl první zprávy o té aféře.²⁰

¹⁸ Substantivum *program* ve výpovědi *Na rok 1994 bylo schváleno celkem 10 programů*, je v rámci centeringové teorie chápáno jako podmět výpovědi v důsledku uplatňovaného sémantického přístupu, přestože v rámci anotace v PDT není toto substantivum klasifikováno větněčlenskou funkcí podmětu (afun = Sb), ale přívlastku (afun = Atr), funkce podmětu je na základě formálních kritérií přidělena číslovce 10.

¹⁹ Stranou nechávám problematiku určení podmětu v aktuální výpovědi (*to × programy*).

²⁰ Části textu v hranatých závorkách uvádím pouze pro představu o širším kontextu, pro centeringovou teorii je klíčový vztah mezi bezprostředně sousedícími výpověďmi.

Samotné pravidlo je stanoveno na základě nutnosti referenční specifikace zájmen – zájmeno odkazuje (koreferenčně) k entitě, kterou je nutné dešifrovat, a z opačné perspektivy je možné zájmenem zachytit jen tu entitu, která je z kontextu známá. Problematická situace nastává, když se v rámci výpovědi vyskytuje více entit, u nichž došlo k pronominalizaci, jako je tomu v příkladu (5). Výpověď *On nás také upozornil...* obsahuje dva zájmenné výrazy – oba jsou tvary osobních zájmen, odlišují se osobou a číslem (zájmeno třetí osoby singuláru *on* a první osoby plurálu *nás*) a v souvislosti s tím i větněčlenskou platností.

Pro implementaci teorie centeringu se tento fakt stává klíčovým v souvislosti se zájmenným pravidlem, podle něhož dochází u entit, jejichž označení bylo ve výpovědi bezprostředně předcházející realizováno plnou formou a které jsou ve výpovědi aktuální realizovány formou zájmennou, k označování hodnotou centra pozornosti Cb. Tuto podmínku splňují v aktuální výpovědi entity dvě – entita reprezentovaná zájmenným tvarem *on*, který je koreferenčně propojen se substantivem *ředitel* v bezprostředně předcházející výpovědi, a entita reprezentovaná zájmenným tvarem *nás*, který je provázán s tvarem posesivního zájmena *náš* v bezprostředně předcházející výpovědi. Oba tyto zájmenné tvary by podle zájmenného pravidla měly být označovány jako centra pozornosti Cb.

Kritérium omezení počtu Cb ve výpovědi na jedno ovšem situaci značně zkomplikuje, neboť pronominalizované entity jsou v aktuální výpovědi dvě a v teorii centeringu neexistuje žádné vodítko, podle něhož by měla jedna z nich být označována jako Cb pravděpodobněji než druhá. Nicméně můžeme se pokusit nalézt dílčí indicie k takovému výběru.²¹

První z nich by mohla být hodnota centra pozornosti, které zkoumané entity (*my*, *ředitel*) nabývají v bezprostředně předcházející výpovědi, tedy v podstatě aplikace podmětového pravidla. Obě zkoumané entity jsou v bezprostředně předcházející výpovědi součástí jedné fráze *náš nynější ředitel*, tudíž vykazují shodné hodnoty center pozornosti, jejich postavení v podmětu jim zaručuje hodnotu centra pozornosti Cp, fakt, že nebyly ve výpovědi předcházející (tedy výpovědi, která zkoumanou výpověď předchází o dvě) přímo realizovány, vede k tomu, že jsou kromě toho klasifikovány jako centra pozornosti Cf.

Druhým pomocným kritériem může být postavení v podmětu aktuální výpovědi, neboť podmět je prominentním větným členem nejen z hlediska formálního, větněčlenského, ale i z hlediska sémantického (*kdo*, *co*). Tady poprvé, vzhledem k tomu, že aplikujeme formální kritérium větněčlenské platnosti, dostáváme jednoznačnou indicii: prominentnější entitou je entita zastoupená výrazem *on*, neboť plní v aktuální výpovědi funkci podmětu, zatímco entita zastoupená výrazem *nás* má platnost předmětu. Abych situaci zpřehlednila, uvádím následující tabulku 3 obsahující predikce hodnoty centra pozornosti Cb v příkladu (5).

kritérium	predikce centra pozornosti Cb	prominentnější entita
zájmenné pravidlo	<i>on</i> , <i>nás</i>	<i>on</i> , <i>nás</i>
omezení počtu Cb	<i>on</i> × <i>nás</i>	<i>on</i> × <i>nás</i>
podmětové pravidlo	<i>on</i> , <i>nás</i> : Cp(<i>U_{i-1}</i>), Cf(<i>U_{i-1}</i>)	<i>nás</i>

²¹ Ani jeden z postupů navržených v následujícím textu není ideálním řešením problematické situace, nicméně všechny vycházejí z autentických principů teorie centeringu (např. aplikace podmětového pravidla), jsou v souladu s metodologickými základy tohoto přístupu, a tudíž je jejich aplikace pouze modifikací některých zavedených centeringových postupů za tím účelem, aby bylo k problematickým jevům přistupováno pokud možno konzistentně.

postavení v podmětu U_i	<i>on</i>	<i>on</i>
---------------------------	-----------	-----------

Tabulka 3: Predikce centra pozornosti Cb (příklad 5).

Na základě jednotlivých pravidel určování hodnoty Cb ve výpovědi je tedy možné jako Cb klasifikovat kteroukoli ze dvou pronominalizovaných entit, pokud je posuzujeme izolovaně. Při respektování intuitivně platného předpokladu, že některá kritéria mají dominantnější postavení než jiná (například postavení v podmětu se zdá být prominentnějším než kritérium formální realizace zájmenem), se musím přiklonit spíše k označování hodnotou centra pozornosti Cb entity reprezentované zájmenem s funkcí podmětu – *on*.

2.2.1 Koreference

Další příklady počínaje příkladem číslo (6) zahrnují problematiku koreference, která je s přiřazováním hodnot center pozornosti úzce spjata a může sloužit jako další pomocné kritérium. Hodnot center pozornosti přiřazených na základě koreferenčních vztahů je v anotovaném materiálu PDT celkem 145, zájmena hrají roli ve 34 případech (23 %): 31 z nich je zastoupeno zájmenem dogenerovaným, 2 povrchově realizovaným zájmenem *kdo*, 1 povrchově realizovaným zájmenem *ten*. Ostatní případy jsou reprezentovány plnými pojmenováními, tj. substantivy.

(6) *[Myslím, že] to je jeden z nejpřesvědčivějších důkazů efektivnosti naší podpory podnikatelského prostředí a jeho jednotlivých subjektů.*

(7) *[Milionový poplatek za vydání osvědčení, které umožňuje vést lékárnou, zakázalo vybírat Ministerstvo pro hospodářskou soutěž.] Správní řízení proti České lékárnické komoře tak bylo ukončeno. Tento poplatek odhlasovali její členové na svém druhém sjezdu v říjnu 1992.*

Jevy, kdy jsou jednotlivé koreferenční entity zastoupeny v aktuální výpovědi vícekrát než jednou, jsou velice podobné situaci reprezentované příkladem (5), v jejich rámci je nutné rozhodnout nejen to, který z výskytů dané entity v rámci textu je považován za centrum pozornosti Cb, ale také to, který představuje nejvýše postavené centrum pozornosti Cp.

V příkladě (6) jde o entitu zastoupenou v aktuální výpovědi výrazy *prostředí* a *jeho*, situace je poněkud zkomplikována tím, že tyto dva výrazy jsou sice oba součástí předmětové, respektive přívlastkové části výpovědi, nicméně nepatří ke stejné frázi a jejich vzájemná vazba je koordinační (*důkazy [efektivnosti]_{Pkn} [naší podpory]_{Pkn} [podnikatelského prostředí]_{Pkn} a [jeho jednotlivých subjektů]_{Pkn}_{Pt/Pkn}). Kdyby byly jednotlivé koreferované výrazy součástí odlišných výpovědí, šlo by o typický příklad aplikace zájmeného pravidla a zájmenný tvar *jeho* by byl označen jako centrum pozornosti Cb na základě pronominalizace ve srovnání s výpovědí předcházející, v níž byla tato entita realizována plným pojmenováním *prostředí*. Nicméně v příkladě (6) jde o dvě jmenné fráze, které jsou součástí jediné výpovědi, se stejnou větněčlenskou platností a příslušností ke stejnému koreferenčnímu řetězci (řetězec *prostředí – jeho*). Takové případy, kdy nejsou jednotlivé výskyty výrazů odkazujících ke stejné entitě mimojazykové skutečnosti odlišeny větněčlensky, nejsou součástí různých výpovědí a shodují se i z hlediska aktuálněčlenského,²² nejsou*

²² Jde o uplatňování větné perspektivy – vyjádření *podpora podnikatelského prostředí a jeho jednotlivých subjektů* náleží do fokusové části výpovědi. Pokud bychom se zaměřili na jednotlivé výrazy a jejich aktuálněčlenskou platnost, byly by výrazům *prostředí* a *jeho* přiřazeny odlišné hodnoty,

v přiřazování hodnot center pozornosti nijak speciálně označovány, pouze je zaznamenáván koreferenční vztah mezi jednotlivými výrazy.

Podobným případem jsou výskyty zvrtných zájmen ve výpovědích, jako je tomu v příkladě (7), s tím rozdílem, že v příkladě (7) nemají jednotlivé koreferované výrazy stejnou větněčlenskou platnost a je tedy pro další interpretaci dat a typů přechodů mezi výpověďmi klíčové, která z realizací bude považována za koreferovanou.²³

(8) *Když pan Hanák soudí, že si poslanci přisvojili imunitu i ve věcech, které nemají s jejich politickou funkcí a prací nic společného, označuje to pan poslanec za útok na celou instituci parlamentu.*

Případy typu (8), tedy odkazy na větší část textu než na jednotlivou entitu, jsou problematické jen z části. Centering má teoretický aparát, kterým se s takovými typy výpovědí částečně vyrovnává: „Výpověď přímo realizuje²⁴ centrum pozornosti, pokud je centrum pozornosti její sémantickou interpretací“²⁵ (Grosz – Weinstein – Joshi, 1995, s. 208n.; překlad AP). Nicméně tento přístup není podle mého názoru dostačující, neboť se jedná o argumentaci kruhem (*centrum pozornosti je sémantickou interpretací výpovědi, proto je výpověď přímou realizací centra pozornosti*). Problematickým zůstává, že neexistuje objektivní kritérium, které by určilo hranici mezi přímou a nepřímou realizací, hranice mezi Cb a Cf se tedy rozrušuje.

2.3 Postup v problematických případech

U jednotlivých problematických případů jsem nastínila několik možných přístupů, které se nyní pokusím shrnout a zhodnotit. V případě komplikací vyplývajících z aplikace zájmeného pravidla (pronominalizovaná entita se stává centrem pozornosti Cb) rozlišujeme, zda je pronominalizováno více různých entit, nebo pouze jedna entita, která může ve výpovědi být zastoupena v pronominalizované formě několikrát. Pokud je pronominalizováno více různých entit, je nutné aplikovat přístup podmětového pravidla, tj. posoudit, zda některá z pronominalizovaných entit je v předcházející výpovědi centrem pozornosti Cp, tj. podmětem, a tu poté klasifikovat jako centrum pozornosti Cb v aktuální výpovědi.

Pokud je pronominalizována pouze jedna entita, stává se tato automaticky centrem pozornosti Cb, jde o prototypickou aplikaci zájmeného pravidla. Jestliže se tato entita ve výpovědi vyskytuje vícekrát, je nejneutrálnějším principem výstavby pronominalizace formy podmětu, tato entita tedy získává navíc ještě hodnotu centra pozornosti Cp. Pokud je podmětem jiný výraz odkazující ke stejné entitě, která je pronominalizována, je tato entita také klasifikována jako centrum pozornosti Cp. Jestliže větněčlenskou funkci podmětu plní jiná než pronominalizovaná entita, je

neboť zájmeno *jeho* by bylo považováno za kontextově zapojené vzhledem k substantivu *prostředí*, které by stále bylo klasifikováno jako kontextově nezapojené, tedy tfa = f.

²³ Viz komentář k příkladu (3).

²⁴ Centeringová teorie kromě přímé realizace (*U directly realizes c*) týkající se opakování výrazů nebo větších textových částí utvářejících koreferenční řetězec rozlišuje ještě realizaci prostou (*U realizes s*), která je spojena s asociačními vztahy mezi entitami, respektive výrazy (Grosz – Weinstein – Joshi, 1995, s. 209).

²⁵ We will say that *U directly realizes c* if *U* is an utterance of some phrase for which *c* is the semantic interpretation.

hodnota centra pozornosti Cp přiřazena této, hodnota centra pozornosti Cb ovšem nadále náleží entitě, která byla pronominalizována.

Aplikace podmětového pravidla se jeví být naprosto bez komplikací, pokud vynecháme případy, kdy není zcela zřejmé, který výraz plní ve výpovědi funkci podmětu (*jsou to nové programy*). Nicméně tato problematika je na teorii centeringu nezávislá, proto není předmětem tohoto příspěvku.

V případě více plných, tj. nepronominalizovaných, vyjádření, která aspirují na to stát se centrem pozornosti Cb aktuální výpovědi, je nutné aplikovat větněčlenské kritérium na aktuální výpověď, aby bylo zřejmé, která z entit je kontextově zapojenější,²⁶ a tudíž pravděpodobněji bude plnit funkci centra pozornosti Cb a ukotvovat výpověď do kontextu dosavadního diskursu.

U výrazů, které jsou součástí koreferenčních řetězců, slouží takováto forma textového ukotvení jako pomocné kritérium, sama o sobě nestačí k tomu, aby byl koreferovaný výraz klasifikován jako Cb.

		problematické jevy	pomocné kritérium	aplikovaný přístup
zájmenné pravidlo (PronRul)	(6, 7)	Cp	Cp (U _i)	Cp – zájmeno
pronominalizace jedné entity	(5)	Cb	Cp (U _{i-1})	SubRul
pronominalizace více entit	(5)	Cb	Cp (U _{i-1})	Cp (U _{i-1}) > Cb
podmětové pravidlo (SubRul)	(5)	Cb	Cp (U _{i-1})	Cp (U _{i-1}) > Cb
omezení počtu Cb	(4, 5)	Cb	Cp (U _i)	Cp (U _i) > Cb
více plných vyjádření	(4, 5)	Cb	Cp (U _i)	Cp (U _i) > Cb
koreferované členy v rámci výpovědi	(6, 7)	Cb	paralelní anotace	kombinace
přes hranice výpovědi	(8)	větší část textu	paralelní anotace	kombinace

Tabulka 4: Postup pro problematické případy.

Je zřejmé, že jednotlivé přístupy mají různá další úskalí, například u aplikace zájmenného pravidla s více pronominalizovanými entitami nemusí být ani jedna z pronominalizovaných entit v bezprostředně předcházející výpovědi podmětem, tj. aplikace podmětového pravidla není řešením problematické situace. Tabulka 4 poskytuje návod, jak postupovat v komplikovanějších, přesto stále prototypických případech, dílčí problematické jevy je nutné posuzovat individuálně. Není samozřejmě vyloučeno, že některé případy nebude možné zařadit ani do jedné z navržených problematických kategorií. I v takovém případě je nutné situaci posoudit individuálně.

3. Závěr

Jak dokládají příklady i tabulka 4, omezení maximálního počtu Cb ve výpovědi na jedno představuje z hlediska anotace českého materiálu nejproblematictější místo. Pokusila jsem se nastínit některé možné přístupy, které by mohly komplikovanou situaci vyjasnit, zpřehlednit, nicméně stále zůstává velké množství problematických jevů, které není možné systematicky postihnout.

Je zcela zřejmé, že jednotlivá pravidla je nutné navzájem kombinovat. Z toho důvodu je nutné stanovit hierarchii jednotlivých přístupů, které budou aplikovány, protože situace, kdy každé pravidlo směřuje k odlišné klasifikaci, nejsou nijak neobvyklé. V souladu s principy teorie centeringu je za nejdominantnější pokládáno

²⁶ Viz komentář k příkladu 5.

pravidlo podmětové, neboť centeringová teorie stanovuje, že typ přechodu continue, pro který je zachování podmětu při přechodu přes hranice výpovědi typické, je nejčastějším principem navazování vztahů v textu. To je následováno pravidlem zájmeným (zájmeno jako nejčastější forma realizace podmětu v češtině, i v případě nulové formy). Koreference spíše doporučuje, než stanovuje nějaký přesný postup vzhledem k přiřazování hodnot center pozornosti. Navíc je potřeba ji brát v úvahu pouze u minimálního počtu případů. Proto je v anotaci paralelně značkována, aby nedošlo ke ztrátě důležitých informací, nicméně slouží při přiřazování hodnot center pozornosti pouze výjimečně.

Literatura:

- BRENNAN, Susan – FRIEDMAN, Marilyn – POLLARD, Carl (1987): A Centering approach to pronouns. In: *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Association of Computational Linguistics*. Stanford: Association of Computational Linguistics, s. 155–162.
- DANEŠ, František (1968): Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného). *Slovo a slovesnost*, 29, s. 125–141.
- DANEŠ, František (1974): Functional sentence perspective and the organization of the text. In: Daneš (ed.), *Papers on functional sentence perspective*. Praha: Academia.
- DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk – KOŘENSKÝ, Jan (eds.) (1973): *Práce o sémantické struktuře věty*. Praha: ÚJČ AV ČSAV.
- FIRBAS, Jan (1986): On the dynamics of written communication in the light of the theory of functional sentence perspective. In: Cooper, Greenbaum (eds.), *Studying Writing: Linguistic Approach*. Beverly Hills, CA: Sage, s. 40–71.
- FIRBAS, Jan (1992): *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GROSZ, Barbara – JOSHI, Aravind – WEINSTEIN, Scott (1986): *Towards a computational theory of discourse interpretation* [unpublished study].
- GROSZ, Barbara – WEINSTEIN, Scott – JOSHI, Aravind (1983): Providing a unified account of definite noun phrases in discourse. In: *Proceedings of the 21st Annual Meeting of the ACL*. Cambridge, MA: Association of Computational Linguistics, s. 44–50.
- GROSZ, Barbara – WEINSTEIN, Scott – JOSHI, Aravind (1995): Centering: a framework for modeling the local coherence of discourse. *Computational Linguistics*, 2, s. 203–225.
- HAJIČOVÁ, Eva (1999): Aktuální členění věty a výstavba promluvy. In: Zdeňka Hladká – Petr Karlík (eds.), *Čeština – univerzália a specifika 1*. Brno: ÚČJ FF MU, s. 47–54.
- HAJIČOVÁ, Eva (2003): Contextual boundness and discourse patterns. In: Hajičová, Kotěšovcová, Mírovský (eds.), *Proceedings of XVIIth International Congress of Linguists*. Praha: ÚFAL MFF UK.
- HAJIČOVÁ, Eva (2012): On scalarity in information structure. *Linguistica Pragensia*, 22, s. 60–78.
- HAJIČOVÁ, Eva – PARTEE, Barbara – SGALL, Petr (1998): *Topic, focus articulation, tripartite structures and semantic content*. Dordrecht: Kluwer Academic Press.
- HAJIČOVÁ, Eva – SGALL, Petr (2001): Topic-focus and salience. In: *Proceedings of the 39th Annual Meeting on Association for Computational Linguistics*. Stroudsburg: Association for Computational Linguistics, s. 276–281.

- HAIČOVÁ, Eva – VRBOVÁ, Jarka (1982): On the role of the hierarchy of activation in the process of natural language understanding. In: Horecký (ed.), *COLING 82*. Praha: Academia.
- KADERKA, Petr (2001): Text, kontext, diskurz. *Jazykovědné aktuality*, 38, s. 5–12.
- KRUIJFF-KORBAYOVÁ, Ivana – HAIČOVÁ, Eva (1997): Topics and centers. A comparison of the salience-based approach and the Centering theory. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 67, s. 25–50.
- MATHESIUS, Vilém (1947): O tak zvaném aktuálním členění větném. In: Josef Vachek (ed.), *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich.
- PALEK, Bohumil (1968): *Cross-Reference: A Study from Hyper-Syntax*. Praha: UK.
- SGALL, Petr (1972): Základ a jádro, nebo presupozice a ohnisko? *Slovo a slovesnost*, 33, s. 160–163.
- SGALL, Petr (1974): Zur Stellung der Thema-Rhema-Gliederung in der Sprachbeschreibung. In: František Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia.
- SGALL, Petr (1976): K obecným otázkám sémantiky věty. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 184–194.
- ŠIMÍK, Radek (2012): Aktuální členění věty jako důsledek intermodulární interakce. Příspěvek přednesený na konferenci *Letní škola lingvistiky*. Dačice, 22. 8. 2012.
- TRÁVNÍČEK, František (1961): O tak zvaném aktuálním členění větném. *Slovo a slovesnost* 22, s. 163–171.
- WALKER, Marilyn – JOSHI, Aravind – PRINCE, Ellen (eds.) (1998): *Centering Theory in Discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- WEIL, Henri (1887): *The Order of Words in the Ancienit Languages Compared with that of the Modern Languages*. Boston, MA: Ginn and Company Publishers.

Další, necitovaná literatura k tématu

- BRENNAN, Susan (1995): Centering Attention in Discourse. *Language and Cognitive Processes*, 10(2).
- DRESSLER, Wolfgang (1994): Functional sentence perspective within a model of natural textlinguistics. In: Čmejrková, Štícha (eds.), *The Syntax of Sentence and Text: A Festschrift for František Daneš*. Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins.
- GROSZ, Barbara – SIDNER, Candace (1986): Attention, Intentions, and the Structure of Discourse. *Computational Linguistics*, 12, 175–204.
- MATHESIUS, Vilém (1961): *Obsahový rozbor angličtiny na základě obecně lingvistickém*. Praha: Academia.
- MIKULOVÁ, Marie et al. (2005): *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu: Anotátorská příručka*. Praha: ÚFAL MFF UK.
- NĚDOLUŽKO, Anna (2011): *Rozšířená textová koreference a asociční anafora*. Praha: ÚFAL MFF UK.
- SGALL, Petr – HAIČOVÁ, Eva – BURÁŇOVÁ, Eva (1980): *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- SIDNER, Candace (1981): Focusing for Interpretation of Pronouns. *American Journal of Computational Linguistics*, 7(4), s. 217–231.
- SIDNER, Candace (1983): Focusing and discourse. *Discourse Processes*, 6, s. 107–130.
- SVOBODA, Aleš (1974): On Two Communicative Dynamisms. In: František Daneš (ed.), *Papers on Functional Sentence Perspective*. Praha: Academia.
- ZIMOVÁ, Ludmila (1994): *Způsoby vyjadřování větných členů v textu: konkurence pojmenování, pronominalizace a elize*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně.